

MÍTOSZROMBOLÁS A ZSIDÓMENTÉS TÖRTÉNETÍRÁSÁBAN

Olosz Levente: Kende Tamás:
Embermentés, vagyonmentés, státuszmentés 1944–1945-ben
Sztehlo Gábor emlékezetében. Kronosz Kiadó,
Pécs, 2023. Hurbán, 2.évf. 2. sz., 2024. 146-149.
DOI: <https://doi.org/10.66478/Hurban.2024.2.146-149>

Kende Tamás: Embermentés, vagyonmentés, státuszmentés 1944–1945-ben Sztehlo Gábor emlékezetében

Kronosz Kiadó, Pécs, 2023. 325 oldal.

A magyarországi holokauszt történetében és történetírásában egy zavaró paradoxon rejlik. Míg Magyarországon rendkívül rövid idő alatt (1944 május és 1945 január között) az ország zsidó lakosságának 60–70%-a pusztult el, ugyanakkor itt zajlottak a legismertebb embermentési akciók is. A magyarországi embermentés legjelesebb arcai a semleges államok és nemzetközi szervezetek diplomatái voltak. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az izraeli Jad Vasem Világ Igaza kitüntetéssel elismert diplomaták fele (21 diplomata közül 11) 1944 júliusa és 1945 januárja között Budapesten tevékenykedett és magyarországi zsidómentő akciókban vett részt.¹ A diplomaták mellett cionista csoportok, magánszemélyek, üzletemberek és politikusok is gyakran azt állítják, hogy ezeket vagy akár tíz-százezreket mentettek meg.² Felmerül azonban a kérdés: ha valóban ilyen grandiózus mentési akciók zajlottak Magyarországon, akkor hogyan volt lehetséges, hogy mégis ennyi embert deportáltak, hajtottak ki halálmenetekben az országból, vagy válogatott módszerekkel kivégeztek a fővárosban?

Kende Tamás, aki korábban a vérvádokról és a kelet-európai antiszemitizmus történetéről több kiváló publikációt közölt,³ legújabb könyvében e kérdéskör egy szeletének boncolgatására vállalkozik. Bár a magyarországi zsidómentések mitikus elemeit több kutató is megkérdőjelezte már,⁴ ezek a korábbi vizsgálódások elsősorban a cionista mentési akciókra összpontosítottak, míg a diplomaták és a keresztény politikai-gazdasági elit embermentési kísérletei mindaddig nem képezték alapos elemzés tárgyát. Kende a vizsgálata középpontjába a Sztehlo Gábor által 1944 őszén kezdeményezett és vezetett, zsidónak minősülő, de megkeresztelt gyerekek számára létrehozott gyerekotthonokat állította. A Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság budapesti delegátusa, Friedrich Born segítségével kiépített otthonhálózat a magyar holokauszt egyik pozitív története, ahol az emberség és moralitás felülkerekedett az általános pusztítási szándékon.

Az államszocialista időszak első felében ez a történet feledésbe merült, majd miután Sztehlo 1972-ben megkapta a Világ Igaza izraeli állami kitüntetését, fokozatosan közfigyelmet kapott. A rendszerváltást követően alapítványt hoztak létre emlékének ápolására; iskola, szobor, köztér és intézmény viseli nevét, 2024-ben pedig tiszteletére emlékét hirdettek. A Sztehlo köré

- 1 Czingel Szilvia. A Világ Igaza diplomaták fele Budapesten dolgozott 1944–45-ben: tízezreket mentettek meg a biztos haláltól. *Dívány* 2021. május 5; „Righteous Among the Nations”: Righteous Diplomats. jewishvirtuallibrary.org, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/righteous-diplomats> (utolsó letöltés : 2024. október 18).
- 2 Elrugaskodott számok keringenek arról, hogy az egyes diplomaták, cionista csoportok vagy egyének hány embert mentettek meg a holokauszt alatt. Nemrég jelent meg könyv magyarul arról, hogy két Aushwitzből megszökött rabnak – Cesław Mordowicz és Arnošt Rosin – köszönhető, hogy a 200 ezer magyar zsidót nem deportálták Magyarországról: Bleakley 2024. A halucok mentőakciója kapcsán, több más mellett, a tizul (15 ezer ember) és a svájci védlevelek hamisítása (több ezer ember) életet sikerült megmenteni. Gur 2009: 14; Ronén 1998. 10; Wallenberg esetében igen nagy a szórás; sokszor 20 ezer és 100 ezer közötti számokat adnak meg. Linnea 1993; Marton 1982; Lester 1985. Legújabban egy izraeli történész tett meredek állítást, miszerint Krausz Miklós és Carl Lutz akciójának 40 ezer ember köszönheti az életét. Krausz Street Named After Savior of 40,000 Jews. *The Jewish Link* 2015. augusztus 27.
- 3 Kende 1995; Apor–Kende–Lőnčiková–Săndulescu 2019; Kende 2019.
- 4 Braham 2004; Novák 2007; Karsai 1999.

épült terebélyes kultusz miatt a Kende által felvetett kérdések kényes természetűek. Nem meglepő tehát, hogy a kötet nem aratott osztatlan sikert a kritikusok körében.⁵

A könyv fő állítása, hogy Sztehlo Gábor embermentő tevékenysége mögött nem csupán altruista indokok húzódtak meg, hanem azok szorosán összefonódtak a pénzarisztokrácia státuszának és vagyonának a megőrzésére irányuló erőfeszítésekkel. Kende ezt az állítást többek között azzal a könnyen ellenőrizhető ténnyel szemlélteti, hogy míg 1944 tavaszán az érintett csoport tagjai zavartalanul éltek fényűző életüket, és közömbösnek mutatkoztak a vidéki zsidóság gettósítása, majd deportálásának hírére, addig az év végére már tömegesen kapcsolódtak be a zsidómentésbe. A buzgó részvételt elsősorban a nyilas bandáktól, de még inkább a szovjet csapatok bevonulásától való félelem ösztönözte. A Vöröskeresztes védettség, amivel a Sztehlo gyermekotthonokat ellátták, egyben az ingatlan, ingó tartalma és a lakók védettségét, valamint biztonságát is szolgálták.

Bár a könyv címe Sztehlot helyezi középpontba, és a kritikusok többsége is a személye ellen irányuló méltatlan támadást kifogásolja, a kötetben Sztehlo ábrázolása egyáltalán nem tűnik dehonesztálónak. Őszinte szándéka és érdemei elismerése mellett Sztehlo inkább naiv közvetítőként jelenik meg, akit a vagyonmentés két értelmi szerzője, Friedrich Born és a Hagenmacher Ottó, valamint a hozzájuk később csatlakozott vagyonos elit eszközként használt fel a saját céljai érdekében. Olyan szempontból hihető a Friedrich Born kapcsán tett felvétel, hogy a svájci delegátus korábban sikeres üzletemberként csinált karriert Budapesten, az NKVB (Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság) Budapesti delegátusi pozíciójába pedig a klíringügyletekben szerzett ismeretei miatt kerülhetett. A háborús állapotokra tekintettel ilyen módon lehetett ellenséges országok között a semleges közvetítőkön keresztül pénzforgalmat lebonyolítani. Kende burkoltan bár, de azt sugallja, hogy Born egy Magyarországról nyugat Európa irányába lefolytatott vagyontranszfer kulcsfigurája volt. Azt feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy a személyes indíttatástól függetlenül mind Sztehlo, mind Born tevékenysége embe-
reletek ezreinek megmentéséhez járult hozzá – előbbi esetében több száz, utóbbinál több ezres nagyságrendben.

A források gerincét Sztehlo és más visszaemlékezések alkotják, amelyekből a szerző sokszor csak közvetett utalásokból, az idő által átformált emlékekből, vagy éppen beszédes elhallgatásokból vonja le következtetéseit. Nem a leghálásabb forrásbázis ez annak a történetírónak, aki tényadatokat igyekszik kiolvasni ezekből az egodokumentumokból. Bár a forráshasználat miatt érvelése több ponton is ingatag lábakon áll, a visszaemlékezésekben kirajzolódó mintázat ismétlődése mégis meggyőző erővel bír. A levéltári források sem hiányoznak teljesen, és ezek még markánsabban alátámasztják a szerző álláspontját. Szemléletes példaként szolgál Ney Ákos háza, ahol 39, többségében keresztény rokonokból álló felnőtt gondozott mindössze 6 zsidó gyermeket. Ahogy Kende találóan megfogalmazza:

„A gyermekmenhelyen bujtatott zsidó gyerekeket védte az Úri utca 19. számú ház tulajdonosa és a ház többi keresztény lakója, ugyanakkor az ott átmenetileg lakó zsidó gyerekek legalább annyira védték a házat és annak keresztény lakóit is.”

A Ney ház kapcsán rendelkezésre álló adatokat a szerző összeveti a Vöröskereszt „A” szekciója által működtetett egyik gyermekotthon felnőtt-gyermek arányával, és a különbség beszédes. Ám a szerző figyelmét elkerülte egy még konkrétabb bizonyíték az „A” szekció szervezési körülményeiben, amely megerősíti Born és a budapesti pénzarisztokrácia bizonyos csoportjai közötti háttéralku létezését. Komoly Ottó, a szekció vezetője, október és november folyamán végigjárta a belváros patinás palotáit és kúriáit, a tulajdonosaikkal (Hadik-Barkóczy, Schiffer,

5 Pethő Tibor: Sztehlo Gábor csak ürügy egy társadalmi réteg fölötti kollektív és sablonos ítéletkezéshez. *Magyar Hang* 2023. szeptember 18. (<https://hang.hu/konyveshaz/sztehlo-gabor-a-nagyitiszteletu-butormento-157673>; utolsó letöltés: 2024. október 18); Ungváry 2023; Révész 2023.

Wimpfen, Darányi családok) lehetséges gyermekotthonok kialakításáról tárgyalva. Határidőnaplójában több alkalommal is arra panaszkodik, hogy „sok baj Born-protezsékkal”. Ilyen lehetett például, mikor Hadik-Barkóczy Endréné vonakodott a lakását gyermekotthonok számára átadni, csupán a kevesebb problémával járó irodahelyiség kialakítását tartotta elfogadhatónak.⁶ A gyerekotthonok szervezésében tevékenykedő cionista Perc Révész pedig később úgy emlékezett vissza, hogy „több keresztény magánszemély is önként felajánlotta nagyobb lakását, abban bízva, hogy a Vöröskereszt megfelelő védelmet nyújt majd az ingatlanjaiknak”. Meg is nevezte példának a Perczel Mór utcában lakó Lakatos Géza, korábbi miniszterelnök, feleségét.⁷

A rendelkezésre álló bizonyítékok alapján megalapozottnak tűnik Kende alaptézise, miszerint 1944 őszén a diplomáciai védetség kettős célt szolgált: az üldözött zsidók mellett a pénzarisztokrácia személyi és vagyoni védelmét is biztosította. Azonban kérdéses, hogy mindez mennyire köthető közvetlenül Friedrich Born tevékenységéhez. A szintén nemesi Földvár-Boér család október 6. utca 5. szám alatti villalakása a Svéd Vöröskereszt védnöksége alá került, s ott zsidó asszonyokat és gyermekeket helyeztek el.⁸ Éppenséggel a kortárs cionisták sem nézték jó szemmel, hogy Weiss Arthur Vadász utcai üvegpalatája svájci diplomáciai státust kapott. Többen úgy gondolták, hogy ott igazából kivándorlási munka nem folyt, bizonyos személyek menedékét szolgálta, illetve a „követségi cégér alatt mentette át a [Weiss család] vagyont.”⁹ Mindez egy átfogóbb gyakorlatra utal, amely alapján a tudatos manipuláció mellett más alternatív vagy kiegészítő történelmi magyarázatok is felvethetők: a politikai-diplomáciai-gazdasági elit összefonódásának természetes következménye; az arisztokrata paloták megfelelő adottsággal rendelkeztek a gyermekotthonok kialakítására; a pénzarisztokrácia maradt az egyetlen társadalmi csoport, amely képesnek és hajlandónak mutatkozott egy ilyen vállalkozás anyagi terheinek részleges vagy teljes átvállalására. Kérdés, hogy ezekkel az adottságokkal és lehetőségekkel az illető osztály tagjai miért nem éltek 1944 ősze előtt. A jövőbeni kutatások hivatottak megválaszolni a kérdést, hogy Kende helyzetértékelése helytálló-e, miszerint ezek az emberek teljesen közömbösek voltak, sőt néhol antiszemita kárörömmel szemlélték az eseményeket, vagy más magyarázatok is szóba jöhetnek. Bár az egyik kritikus, Révész Sándor, érvelése teljesen helytálló, amikor rámutat, hogy a holokauszt és a háború időszakában az élet- és vagyonmentés természetes emberi reakció volt, amely számos esetben megfigyelhető, mégis felmerül egy súlyos morális dilemma: mennyiben tekinthető etikusnak, ha ez az ösztönös túlélési törekvés a társadalom legkiszolgáltatottabb csoportjainak tudatos felhasználásával, esetleg egyenesen a kárára valósul meg?

A szerzőnek sikerült bizonyos alapvetéseket felállítania, egyben mítoszokat lerombolnia a Nemzetközi Vöröskereszt Bizottság, különösen a Sztehlo gyermekmentő hálózat működéséről. Mindazonáltal állításai egy részének és súlyos sejtetéseinek teljes bizonyításához mindenképpen további kutatásokra lesz szükség. Mindenesetre egy kicsit közelebb vitt a paradoxon megértéséhez azáltal, hogy bizonyította: a zsidómentések lefolyását igenis az adott politikai kontextus határozta meg, miközben a mentésben résztvevőket vegyes motivációs erő hajította; nem lehet azt egyedül az egyéni önfeláldozás és heroikus megnyilvánulás számlájára írni. Nem véletlen tehát, hogy a számos mentőakció a valóságban szerényebb eredményeket tudott felmutatni, mint ahogy azt a köré épített legendás történetek sugallják.

6 Yad Vashem Archive. P.31 Komoly Ottó naplója, október 19. bejegyzés

7 Révész 2019: 280.

8 Farkaslaky-Ráday 1988: 218–220.

9 Lásd Bensalom 2003: 71; Grossman 2003: 106, 139. Hozzá kell tenni, hogy 1944 őszén a zsidó közvélemény és a halucok véleménye is megváltozott az Üvegház szerepéről, mivel nagyon sokan itt jutottak svájci igazi és hamis védlevélhez, illetve találtak menedéket a nyilas bandák üldözése előtt.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Apor, Péter – Kende, Tamás – Lônčíková, Michala – Săndulescu, Valentin 2019: Post-World War II anti-Semitic pogroms in East and East Central Europe: collective violence and popular culture. *European Review of History / Revue européenne d'histoire* (26.) 913–927.

Bensalom, Rafi 2003: *Mert élni akartunk*. Budapest.

Bleakley, Fred 2024: *Az Auschwitz-jegyzőkönyv – versenyfutás az idővel – Két rab tanúvallomása életek ezreit mentette meg*. Budapest.

Braham, Randolph L. 2004: Mentőakciók Magyarországon: Mítoszok és a valóság. *Századok* (138.) 6. 1393–1415.

Farkaslaky Erzsébet – Ráday Mihály (szerk.) 1988: *Adalékok a Lipótváros történetéhez 2*. Budapest.

Grossman, Alexander 2003: *Első a lelkiismeret. Carl Lutz és az ő budapesti akcióinak történelmi képe*. Budapest.

Gur, David 2009: *Brothers for Resistance and Rescue: The Underground Zionist Youth Movement in Hungary during World War II*. Jerusalem.

Karsai, László 1999: Lőni vagy túlélni? *Beszélő Online* (4.) 7–8. 104–115. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/loni-vagy-tulelni> (utolsó letöltés: 2024. október 20).

Kende Tamás 1995: *Vérvád*. Budapest.

Kende, Tamás 2019: Anti-Semitism and inner fronts in the USSR during World War II. *European Review of History / Revue Européenne d'histoire* (26.) 6. 963–976.

Lester, Elenore 1985: Raoul Wallenberg: The Righteous Gentile from Sweden. In: Braham, R. – Vago, B. (eds.): *The Holocaust in Hungary Forty Years Later*. New York, 147–160.

Linnea, Sharon 1993: *Raoul Wallenberg: The Man Who Stopped Death*. Philadelphia.

Marton, Kati 1982: *Wallenberg*. New York.

Novák Attila 2007: Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához. *Századok* (141.) 1. 143–166.

Révész, Peretz 2019: *Standing Up to Evil: A Zionist's Underground Rescue Activities in Hungary*. Jerusalem.

Révész Sándor 2023: Sztehló Gábor leépítése. *Szombat* 2023. június 19. <https://www.szombat.org/tortenelem/sztehlo-gabor-leepitese> (utolsó letöltés: 2024. október 18).

Ronén, Ávihu 1998: *Harc az életért: Cionista (Somér) ellenállás Budapesten – 1944*. Budapest.

Ungváry Rudolf 2023: Mi vezérelte igazán Sztehló Gábort? *Élet és Irodalom* 2023. szeptember 29. <https://www.es.hu/cikk/2023-09-29/ungvary-rudolf/mi-vezerelte-igazan-sztehlo-gabort.html> (utolsó letöltés: 2024. október 18).

Olosz Levente